

ЈОВАН ДЕЛИЋ

ХОДОЧАШЋЕ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ ПЛАВОЈ ГРОБНИЦИ

*Раичевићима, Горани и Видаку,
без чије помоћи овога зајиса не би било.*

„Сви кажу да су нас спасли,
могуће, али видна је само самоћа Србије.”
Милош Црњански, „Видо, острво смрти”

САЖЕТАК: Неколико је разлога да се у овом контексту осврнемо на путописе Милоша Црњанског о острвима Крф и Видо, односно о Плавој гробници. То је још једна фуснота за његову поему *Србија*. То је прецизирање односа Црњанског према Милутину Бојићу, пјеснику и страдалнику. То је прилог разумијевању успостављања Плаве гробнице као архетипа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: путопис, Плава гробница, Први свјетски рат, Крф, Видо, архетип.

1.

Настојећи да обогатимо контекст „Плаве гробнице” и пишући о Милутину Бојићу – пјеснику чија је смрт, заједно са Дисовом, означила крај „златног века” (који једва да је био петина стољећа) српске књижевности, односно доминације модерне – све чешће смо посезали за поезијом, путописима, па и есејима Милоша Црњанског, пјесника другачије поетичке оријентације од Бојића; рекло би се – чак опречног Бојићу. Црњански је пјесник авангарде; побуњеник против „ревматичних професора” и њихових критеријума

јасности и цјеловитости, против строге форме стиха и строфе, заговорник слободног стиха, а Бојић је био Скерлићева нада, миљеник, пјесник који је имао версификаторски дар, али и склоност ка византијском наслеђу, мада у основи Вуковац, који је кроз Албанију у торби носио Вуков *Српски рјечник*. Знамо да другога није било, али с рјечником у смрт, или барем у одсудну неизвјесност – то је, ипак, чудо!

Црњански је, међутим, цијенио Бојића, а није баш претјеривао у својој благонаклоности ни према живима ни према мртвима. Бојић је заиста био благородна жртва: проницљив, осјетљив, интелегентан, образован, зналац језика, предаровит, болестан, несрећан и кратковјек човјек. *Србија* Милоша Црњанског припада „крфском контексту” и без тога контекста се не може разумјети. Бојићева судбина била је дио тога ужаса што га је Црњански осјетио безмало „деценију после”. Бојић је војник и пјесник те војске што је отишла на дно Јонског мора; он је први испјевао „Плаву гробницу”, створивши истоимени архетип и, природно, не знајући шта је створио – то се види тек стољеће касније – и испустио душу у болници у Солуну. Он је, несумњиво, добро видио, и доживио оно и о чему није пјевао – ужас у којем се нашла српска војска на Крфу. То је Црњански знао и цијенио; читао из и испод Бојићевих необјављених интимних писама. Црњанском је морала бити блиска чаробна Бојићева иронија и према Душану Силном и према Урошу Нејаком. Бојић је и односом према Византији, и према царским темама и женидбама, и по критичком сагледавању свијета, и по склоности ка иронији и пародији, и по њеним пјесничким сликама – близак авангарди. Црњански је осјећао интелигенцију тога младића и његово сагледавање српског крфског пакла, његову способност да види и комедију и трагедију ужаса; а морао је саосјећати с његовом вишеструком несрећом и личном трагедијом. Бојић веома добро стоји код Црњанског. С разлогом.

Црњански на Крф одлази бродом 1925. године, као репортер *Времена*, да тамо напише серију репортажа о Крфу, од којих ће касније настати путописи; иде у сусрет „десетогодишњици умирања Србије на Крфу”. Та серија је започела излагањем у *Времену* крајем јула (29. VII) и трајала је до краја септембра (29. IX 1925).

Сам Црњански је доживио то путовање као ходочашће светом мјесту, једном од најсветијих српских мјеста. Његов први текст у *Времену* насловљен је „Хацилук на Крф”, са свијешћу да иде на жртвеник, на страдално мјесто:

Пошао сам да обиђем крфска гробља, најцрња гробља, бесмртно чувена, у вечном плаветнилу Јонског мора.

Цијелу једну звјездану ноћ на броду Црњански је провео читајући „непозната и необјављена” писма Милутина Бојића, која је давно упокојени пјесник писао са Крфа. Та писма су додатно зближила живог са упокојеним пјесником. А шта о том пјеснику и његовим писмима Црњански мисли, рекао је већ на почетку одјељка посвећеног тим писмима:

Та су писма, боље од свих причања говорила о Крфу. Песник плаве гробнице нашег народа, представник читавог једног поколења, причао ми је сву ноћ на мору, непосредно и горко о Крфу.

Ту су све сами вредносни судови и ставови: писма Бојићева много боље говоре „од свих причања”, а сам пјесник је „представник читавог једног поколења”, уз то пјесник „плаве гробнице нашег народа”; ужасне гробнице какве други народи немају. У ту „плаву гробницу нашег народа” у Јонском мору спуштено је око пет хиљада Срба, а на осталим гробљима закопано и пренесено у „Кост-маузолеј” (М. Теших) њих хиљаду петсто двадесет троје избројаних, с именима или под знаком питања. (То је, наравно, урађено касније.) Плава гробница није оvdје наслов пјесме, мада и на њега асоцира, већ ознака гробнице цијелог једног народа, и то „нашег народа”, Срба. Црњански је пјеснички осјетио шта је направио Бојић својом пјесмом: та пјесма је нешто изузетно о нечем изузетном што ће имати значење док буде Срба и док Срби буду држали до себе; пјесма из гроба бескрајног као ум; из главе и костију цијелог народа.

Бојићева писма су толико снажна и сугестивна да Црњански осјећа да је у ноћи, на броду, у Бојићевом друштву, и да му Бојић *прича* „сву ноћ на мору... непосредно и горко о Крфу”. Ходочашће Црњанског ка Плавој гробници започело је читањем Бојићевих писама и цјелоноћним дружењем са духом упокојенога пјесника.

Те ноћи, на броду, Милош Црњански није имао никога ближега под небом ни на мору од упокојенога Милутина Бојића. Бојићева писма припремала су га „јасно и тужно” за Крф. Пјесник, бродски путник, склопио је из тих писама своју слику о Бојићу, опречну оној коју је о њему имао Београд:

Весео, млад, леп, безбрижан, слављен, љубимац Београда, он је сасвим други у тим писмима. Са ванредним предосећањем ране смрти. Он је осетио и све друге горчине крфске трагедије, а и комедије.

Један је млад човјек у јавности и појавности, а сасвим други кад отвара душу у самоћи, у интимним писмима. Црњански је на

страни овога другог, код кога једног Црњанског фасцинира „ванредно предосећање ране смрти” и непознате, сасвим прикривене горчине „крфске трагедије и комедије”. Црњанском је стало до горчине комедије колико и до трагедије.

Мало је ко о Бојићу тако с нескривеним симпатијама и високим оцјенама писао; мало је ко осјетио његову скривену природу. Ето шта се може ишчитати из интимних писама и колико та писма могу приближити пјесника пјеснику и човјека човјеку, чак и када један од њих није међу живима.

Црњански, затим, даје изводе из „Изгнаничких писама Милутина Бојића”, уз сасвим кратке коментаре, који имају циљ да повежу цитате. На почетку је слика Божића („Мој Божић”, вели Бојић, очито до сржи привржен празнику послје преласка преко Албаније, који је био „тако тужан, тако невероватно бедан”, а послје празника слиједи „страшан пут до Драча”, кроз блато до кољена, којим се ишло срећући „на сваком кораку мрцине коња и лешине људи”, а „пута нема”. Али зато: „Арнаути су нас чекали. Четири дана са лешинама, без крова, без ватре, без хлеба”). Пролазност – оно чега се у миру човјек плаши – у кризним, граничним ситуацијама једина је нада. И зло је, срећом, пролазно, мада је на том маршу смрти једно зло смјењивало друго; по правилу је оно долазеће било веће, а оно што је требало да буде спас – био је пакао.

Осјећање да му „смрт куца на вратима” држало је и обузимало Бојића од краја 1915, али га никад није напуштало осјећање за лијепо, па ни за *ванредан видик* који се пружа из врта Ахилејона; није га напуштала ни потреба за писањем, мада је дошло доба да га више ништа не весели, па ни безрезервне похвале критичара Бранка Лазаревића. Напротив, не може тамо да гледа „неправду” и „све идиоте по Паризу, Лондону, Женеви” који су избјегли фронт, а он, болестан, није добио одобрење за школовање, већ жели да се врати у Солун, гдје ће испјевати „Плаву гробницу” и дочекати смрт.

И такав, болестан и несрећан, с осјећањем да му „смрт куца на вратима”, Бојић је имао душе и за другога – саосјећање за губитак пјесника кога је читао и волио, Емила Верхарена, и његову смрт обиљежава првим лицем множине, лично, субјективно, као сопствени губитак – „*изгубисмо га*”, вели, не заборављајући да уз пјесниково име стави ону карактеристичну српску ријеч присног саосјећања – *сиромах*: „Сиромах Емил Верхарен, изгубисмо га пре три дана”. Ту реченицу у интимном писму исписује српски пјесник у туђини, момак, двадесетпетогодишњак, насмрт болестан. А Емил Верхарен је умро 27. новембра 1916. године, поживјевши, ипак, шездесет једну годину, наспрам Бојићевих двадесет пет.

С таквим племенитим и дубоко несрећним Бојићем – тада већ осам година покојним – провео је Милош Црњански ноћ на броду, читајући његова интимна писма. Завидно друштво за душевног и меланхоличног пјесника; дубоки тренуци у ноћи између мора и озвјезданог неба.

„Хацилук на Крф, до Плаве Гробнице” Црњански је објавио као први текст у серији у *Времену* 29. јула 1925, а вјероватно најпотреснији – текст „Видо, острво смрти” – 20. августа. У оба текста, а нарочито у другом, види се како писац мајсторски користи „туђи глас”, односно поступак документарности и цитатности, и колико значи аутентична ријеч часног свједока очевица, санитетског мајора господина Станојевића. Безмало цио одјељак „Пакао на острву смрти” свједокова је прича, „туђа ријеч”, сјајно укомпонована у цјелину. Та два текста би морала имати мјесто у српским читанкама. Ниједан од њих, као ни трећи – „Гробља Србије на Крфу” (завршни у серији у *Времену* од 29. IX 1925) – није био укључен у књигу *Путописа* из 1930. А они су незаборавна, путописна „пјесна од ужаса”.

Мајстор умјетничке прозе и дочаравања, „рођени песник” (И. Андрић) комбинује у својим новинским чланцима различите дискурсе: *иутописно-дескриптивни са документарним*, а тај документарни је *интимно-еписоларни*, „туђи”, Бојићев, и *казивачки*, опет „туђи” – приповиједање мајора Станојевића, свједока очевица. Унутар дескрипције путописац умеће такође „документа”, односно имена и натписе са остатака поломљених, посрнутих, изврнутих и нахерених крстова, па са ријетких надгробних споменика, понављајући, са јаком дозом ироније, фразу написану металним словима – „За правду и слободу”.

Опис острва, сажет и конкретизован детаљима, увод је у причу о српском паклу и умирању. А лађе, које туда пролазе, понављаће се из чланка у чланак као доказ да је то српско гробље свему свијету на видуку. Сурови пејзаж арбанашких планина такође се понавља, најчешће у функцији подсејања на повлачење војске и народа, зими, кроз најтеже врлети; оvdје у функцији најаве доласка изгнанога народа – живих костура – на Крф и Видо:

У мору, сасвим крај Крфа, има пусто острво, на коме је свега једна кућа, хапсана грчка. Крај ње још се виде порушене зграде, купатила и болнице, коју Енглези беху дигли, за време рата. Мало винограда, неколико борова и ципреса, иначе сами крш, зарастао дивљим чкаљем. На источној страни, као неки далматински виноград, али страшно запуштен, лежи наше гробље. Све лађе које пролазе туда, свих народа, виде га изблиза, сваки дан.

Преко мора види се румени Епир и планине арбанашке. Као авети, помодреле од глади и кише, сасушене до црева, тим путем се спуштаху наше избегле масе, одрпане, у дроњцима.

Црњански је знао да „од свих наших гробаља на Крфу, оно на острву Виду остаће најчувеније”. И остало је, као што је и то острво остало „Острво смрти”, а на том острву је од јануара 1916. било нешто горе од пакла. „Све што је било на самрти, превезено је тамо” и то „после дугог чекања и натезања” у којем је изгубљено на стотине мученика, а сви који су учествовали у трагикомедији „спасавања”, која се крије иза онога пјесниковог „после дугог чекања”, тврдили су „да су нас спасли”, па Црњански горко и иронично поентира:

Сви кажу да су нас спасли, могуће, али видна је само самоћа Србије.

Велики писац се ослања на свједока очевица и преко њега уводи у свој чланак казивачки дискурс, који је истовремено и свједочење. Глас санитетског мајора Станојевића предрагоцјен је у овом чланку. Опис који слиједи запамтила је једна фотографија, која је дошла до једнога пјесника, Ивана В. Лалића, а он, њоме инспирисан, испјева пјесму „Харон први пут збуњен”. Та пјесма је, по нашем осјећању, изузетна, али ју је пјесник, почесто престрог према себи, касније елиминисао. Ми смо је враћали у живот, колико смо могли, углавном говорећи о Лалићевој „Плавој гробници”. Ево тог описа, као скинутог са фотографије коју је Лалић имао у рукама и коју је описивао слично санитетском мајору Станојевићу:

На обали се видела гомила голих људских лешева, наслаганих као метарска дрва у добром реду једно на друго, неколико слојева. Гомила је била у висини више од човечијег раста, а у дужину се пружала на десетину метара и више. Ту се слажу и доносе са острва смрти преко целог дана, а сутра ће доћи француска нарочита укупна лађа, да их однесе на крајњи југ острва Крфа... и да их тамо спусти у таласе... На обали се већ одавно свакодневно тако слажу, а већ одавно долази укупна лађа, утовари их...

Тако су сахрањивани Срби у Плаву гробницу – као дрва са дрвљаника товарени у француску укупну лађу и одвожени у Јонско море. А „дрвљаник” упокојених, измучених костура никако да се смањи, данима. Пет хиљада Срба је ваљало превести и потопити. Морао је Лалићев митски Харон бити збуњен пред тим призором

и одустати од свога посла – да својим биједним чамцем превози душе мртвих преко ријеке подземља – предложивши да се преко те ријеке, која дијели два свијета, подигне мост, па нека душе мртвих иду тим мостом саме, као што се иде у самопослугу, не плаћајући обол за путарину и мостарину.

Није мање поражавајући ни Станојевићев опис болнице какву је затекла Моравска болница 21. јануара 1916. године. Наши цитати су непристојно дуги, али за бољи поступак не знамо:

Поред свега овог, на једној квадратној заравни стоје четири огромна и гломазна шатора, наерена и спремна да падну. То је „болница” на острву Виду. Одатле се носи на носилима доле ка пристаништу.

Историја та четири шатора је проста. Чим су дошле прве наше трупе на острво Видо, а то су били регрути, сем ведрога неба нигде више није било заклона за болесне. Није било нити зграда, нити ма каквог другог склоништа од кише. Болесници су стога, лежали на голој земљи под кишом, и тако се лечили...

Да би болеснике склонили бар од кише, Французи су са ратних лађа довукли весла, даске и греде, као и велика лађарска платна за покривање робе, и из свега овога измислили и склопили нешто налик на болничке шаторе.

(...)

Одмах на улазу под шатор, још док нисте очима ништа видели, вас нешто враћа натраг, напоље из шатора. То је смрад, али особит и специфичан. То није смрад ни распаднутих лешина, то није ни задах од усмрделих рана. Под шатором је био гори, још несноснији смрад. То су били помешани: и смрад болесника, што иду испод себе, какви су били готово сви што овде леже, и смрад од повраћене на земљу хране, и задах од угушљивих знојних тешких људских испарења, као и мемла загађене и блатњаве земље. Под шатором је заударало и на гној и на одавно непревијене усмрделе ране и на трулеж... Ваздух је под шатором био пресићен отровом и гушио је све живо, што се под њега баци.

У јануару 1916. киша је непрестано лила, па су болесници били у блату, а под ногама је од влаге цврчало. Покриваче није имао нико. Вашију је било толико да су капале са шаторских платана. Није се могао изнијети покојник, а да се не нагази на неког лежећег костура.

Нешто више шатора је мјесто ограђено жбуњем куда су се доносили и слагали покојници, а звало се „капела”. Била је непокривена, па су мртви људски костури били изложени плъуску.

Српска гробља на Острву смрти, Виду, била су 1925. у јадном стању; на Крфу – „на том острву Омира” – у још горем. Запуштени гробови зарасли су у чкаљу, трње, трску и смрдљевак. Српски писац иде од гроба до гроба, биљежи понеко име или запис, разговара са трском која расте над хумкама:

О слатка трско – кажем јој ја. Она шуми.

Црњански биљежи посјету брода „Вила Велебит” српском гробљу. Сваке године тај брод пренесе по мору три одељења питомаца морнарице – осамдесетак бираних момака по снази и лепоти – до српског гробља. Међу „лепим Бокељима и патетичним Далматинцима” нађе се понеки ученик из Србије, као мали Симић,

...који је тамо при прелазу Албаније изгубио оца и стрица.

До чланака је стајао у чкаљу – пред једном крстачом која је била изврнута и исхерена. Мало даље пасла је стока.

То је видео у својој двадесетој години на гробљу своје Србије.

За Црњанског, та запуштеност гробова, то непоштовање мртвих – војника и народа – „значи једну националну и државну срамоту, тим већу, што су изложени целом свету на видик, на једном од најистакнутијих мјеста у пловидби и туристици Средоземног мора”.

Једини које је о гробовима стварно бринуо био је Грк Никола Камбис, „шеф државне казнионе”, добровољно и „помоћу својих робијаша”, без ријечи и геста захвалности из Србије. Србија је далеко, а мртви ћуте, па се Црњански успут пита да ли Србија 1925. уопште и постоји, и шта значи фраза: „Захвална отаџбина”, ако је држава од 1920. до 1925. на та гробља потрошила укупно 2000 драхми, што је мање – циничан је Црњански – од цијене једног магарца, а на разним комисијама, која су се тим гробљима комисијски бавиле, није штедила – само је посљедња, обавјештен је Црњански, коштала преко 50.000, а то је већ озбиљна ергела од двадест пет магараца.

Упркос свему, лик смрти српских мученика на Крфу и Виду је херојски и за Милоша Црњанског. Тамо је обична смрт болесног војника „велика несвесна веза с Омиром и микенским гробницама”, па Црњански додаје једну пророчку реченицу која данас језовито актуелно одјекује:

Србија је на Крфу лепшега лика него на Косову, окупана морски, чудна и целом свету знана.

Ова три чланка Милоша Црњанског дуго нијесу прештампавана нити су уткивана у веће путописне радове овога писца. Можда и зато што су најоштрији и што су се прилике са српским гробницама на Крфу и Виду у међувремену измијениле. Ови чланци су до бола потресни, а прва два, вјероватно, и умјетнички нај-успјелији.

Мајсторски је искоришћен туђи епистоларни дискурс – интимна писма Милутина Бојића – и туђи, казивачки, глас свједока – причање санитетског мајора Станојевића. Дескрипција је на највишем нивоу. Еуфонија и ритам такође. Колико само еуфоније има у реченици коју смо одабрали за мото овога рада:

Сви кажу да су нас спасли, могуће, али видна је само самоћа Србије.

По седам пута се понављају консонант *с* и вокал *а*: цијеле гласовне групе одјекују при крају реченице: *само самоћа Србије*.

Слика Вида – Острва смрти – као пловеће хумке незаборавна је, а притом је обликована ритмичком прозом, бриљантном парцелацијом реченице, тако да се од тога кратког прозног пасуса лако може направити лирска пјесма у слободном стиху, с насловом, рецимо, Велика хумка у плавој пучини:

Умрли су
и сад је тишина.

Увече острво Видо
плива као велика хумка
у плавој пучини мора.

Песак на дну,
обојен месечином,
пун је костију младића.

Војска се повукла из Албаније
на дно мора.

Два терцета обгрљена дистисима – Васко Попа да позавиди. А то су само четири реченице једног прозног пасуса у новинском чланку „Видо, острво смрти”.

Лако је познати планинца у равници – говоре Тињанов и Јакобсон – и великога пјесника међу прозним писцима, чак и у новинском чланку.

Без обзира на то што нарочито држимо до трију путописних чланака о којима смо досад говорили, много је познатији, читанији, жанровски одређенији и дорађенији, прештампанији и објављиван у сабраним дјелима из 1930. и 1995. путопис под насловом „Крф, плава гробница” (*Путописи I*, Београд 1995, стр. 217–233). Тај текст је рађен и дорађиван као путопис, накнадно, послије објављене серије чланака у *Времену* и на основу њих, а вјероватно баш за књигу *Путописи*, у *Сабраним делима* из 1930. године (књига друга). У напоменама уз издање *Путописа I* (1995) постоји драгоцен податак (стр. 568) да је Црњански у својем примјерку *Путописа* из *Сабраних дела* из 1966, истраго текст под насловом „Крф” и на његово мјесто ставио одговарајуће странице из *Путописа* из 1930. године, недвосмислено стављајући до знања којем тексту, с разлогом, даје предност. Нама не може бити јасно због чега је тај текст бездушно приређивачки или уреднички скраћиван и учињен неупотребљивим у издању из 1966. године, ако је већ постојао комплетан и неспоран текст из 1930. Очито је ранија верзија путописа Црњанском била драга, а чињеница да је истраго из књиге странице путописа „Крф” недвосмислено говори колико је држао до приређивачке коректности и труда око издања из 1966. године. Пишчева приврженост овом путопису додатно обавезује на пажљив однос.

Путопис „Крф, плава гробница” почиње похвалом мору, великом, дубоком, искреном. Црњански је волио море срцем и умом. Јадран особито: Ријеку, Опатију, Хвар, Корчулу, Дубровник нарочито, па Боку – „најлепши и најсиромашнији део Јадрана” – са фјордом, чуднијим и љепшим од норвешких, са Херцег Новим и његовим вртовима, манастиром Савина, о којем опширно и одушевљено пише; Превлаком; са Котором и Црквом Светог Трипуна; са Рисном, „који се једва види у магли залива”; са мртвим и лијепим градом Перастом, који гаји успомене на чаробна презимена изумрле властеле, а ујутру личи на мртвог лабуда; са недовољно познатим историјским реликвијама, које повезују Боку са Шпанијом, Грчком, а нарочито са Русијом, чијом су флотом командовали Бокелји и гдје су Херцеговци оставили дубок траг као мало ко; са тјелесном љепотом Бокелја, а нарочито жена, које чувају расу – свака особа подсећа правилношћу конструкције на савршену скулптуру; са селима околу каквих другдје нема. Бокелји су довели Русију на море; Бокелји су помагали устанак у Грчкој и чинили чуда од јунаштва; Бокелји су били расна господа српска.

Одавно смо на том, Црњанском најдражем мору, већ више од миленијума:

Пре хиљаду година већ, сишли смо кржави, као бујица, на море и падасмо на њега и остасмо над њим, до данас, али нисмо знали да га чувамо и да га волимо. Волели смо шуму и реке и, као у старом завичају, под Карпатима, језера и ритова. Прославили смо се у биткама. Ратовали смо на све стране, до Африке и Азије, али ће нам тек море Јадранско разнети име по свету. Очешљасмо дивљу разбарушену косу, оденусмо се људским оделом, сазидасмо задужбине и куле, опасасмо светло оружје и записасмо књиге староставне о делима Божјим. На Јадрану научисмо све то. Путеве градити, моћнима и силнима одолевати, високе храмове буздованом пребавати и туђину, поносито, за софром седети.

Црњански је, несумњиво, био Југословен, али са јаким и свејачим српским осјећањем. Можда је то један од главних разлога што је овај његов путопис 1966. тако сурово и немилосрдно осакан. А Црњански на том присуству Срба на Јадрану, а нарочито на Ловћену и у Боки, баш инсистира:

Жупани наши, наши краљеви, увек су Јадраном господарили, дворе и луке крај њега дизали, гробове своје крај мора зидаше, али сан о Цариграду, женским телом византијских удавача улепшан, увек нас је од верне невесте, мора нашег Јадранског, откидао. Дванаест столећа већ наше је море Дукље и Травуније, од Котора до Драча и Дубровника. Јадран је био море Часлава, насељено високо до расцветаног Срема, море Војислава, море Михаила, све до Апулије, море сјајног и ванредног Бодина, море тужног Радослава.

Јадран је био море Немањића, море Томислава – о коме цар Порфирогенит Константин пише да је имао више лађа него Млеци, у оно доба. Јадран је био море Хрвата, хрватске славе и светскога гласа, српских лађара, српских путника, ратника у далеким крајевима. Море Старе Србије.

С Крфом, Видом и Плавом гробницом ми смо повезани крвљу, костима и морем. То Црњански не каже изричито, али то казује његов сјајни путопис. Тим морским путем он и долази на Крф, па отуда и овакав путопис, и оволико бављење Јадраном. На том путу он среће „дубоку и високу Србију“:

Дуж све те обале, у дубини мора и високих гора, среће се дубока и висока Србија.

Крај Котора је године 1042. српска војска тукла 60.000 Византијаца.

Стефан Првовенчани, краљ, записао је о свом оцу Немањи: „Он је Котор утврдио и у њему начинио свој двор.”

У манастиру Милешева стоји записано, руком јеромонаха Василија, игумана Милешева, лета 7141, у доба првог круга Луне, месеца јунија, 13. да је Стефан, првовенчани краљ, син Симеона Немање, прошао земље и државе своје и пришао у град Котор где није обрео храма и зато сагради храм светом великомученику Трипуну, и на Превлаци, у тиватском затону, храм Архангела Микаела, тамо где је сад арсенал наше флоте и где је свети Сава био основао епископат.

И данас, у дворани Бокељске морнарице, показују крст који је даровала жена краља Стефана Уроша I Которанима, које су Немањићи радо употребљавали за дипломате и посланике.

Велика је опсједнутост Милоша Црњанског Ловћеном. Та планина је у његовим очима виша него што објективно јесте; у поезији и историји нема објективне висине. Штавише – она је „небо од камена”; оријентир на путу, не само на Крф већ и у вјечност. Читав дан и дубоко у ноћ гледао ју је путописац са брода, путујући:

Данас, тамо је опет наша земља, над којом је небо од камена, диме се и магле и севају урвине Ловћена, гробног камена свега што је са нама било и што ће са нама бити.

А та планина, тај „гробни камен” Његошев и „свега што је са нама било и што ће са нама бити”, за Црњанског је и гробни камен свега што је са нама било у Првом свјетском рату, па и гробни камен такве гробнице. То је Ловћен Милоша Црњанског. То је планина над планинама и споменик над споменицима, чији је до-машај докле има часних српских жртава и гробова. То је пјесников – и не само његов – дневни и вјечни оријентир, лајтмотив првога дијела овога путописа, који Црњански мајсторски варира, а сваки пут Ловћен види, бар за нијансу, другачије – Ловћен је столик, али један.

Прво се иза мора и бродова види „плав и пепељаст Ловћен, увек облачан”. Па пошто је подсјетио на Његошове стихове, не цитирајући их – ваљда то Срби знају – Црњански наводи по имену, презимену и мјесту поријекла списак оних „који су стрељани од Аустријанаца”, из Грбља, Оребића, Будве, Спича, Невесиња, Дубровника, Книна, Паштровића и са Његуша, па управља поглед „пут огромних стена Ловћена, пепељасте боје”. Поготову када опи-сује Котор, писац то не може без Ловћена:

Котор је невероватан. Једна старинска, камена дворана у ствари, цела та варош, над којом виси стење, као облаци. Над којом пече, магли се и румени Ловћен место неба, ноћи и зоре.

Сад Ловћен није ни плав, ни пепељаст, већ пече, магли се и румени. Он је Котору и небо, и ноћ, и зора. То што је Константин Порфирогенит написао „да се у Котору сунце зими и не види, а и лети само око подне”, Црњански потврђује, додајући да је исто тако и са Мјесецом. Али шта ће Котору Сунце кад има Ловћен који „пече, магли се и румени”.

То чудо од планине може се доживјети и као „камени ад” када се гледа из духовног средишта – из Цркве Светога Трипуна:

Храм, насред града, прастара црква св. Трипуна модри се и румени као нека лепа, градска капија, са кулама, што води у камени ад до Ловћена.

Није лако одвојити очи од Ловћена, тог „неба од камена”, тог нашег вјечног „гробног камена”, поготову кад се иде на ходочашће једном скорашњем али страшном жртвеном мјесту – Плавој гробници Крфа. Хвала Богу да се увијек има према чему оријентисати велики српски пјесник – према Ловћену и Његошу на њему:

На путу за Крф, плаву гробницу Србије, читав дан и дубоко у ноћ, ја сам га једнако гледао.

Ту се путопис „ломи”; ту је његова „цезура”. Одатле почиње непосреднија тематизација Плаве гробнице. Слику Ловћена сад смјењују слике Албаније и арбанашких планина и урвина, правог мучилишта српске војске и народа. Туда су Срби остављали снагу и многе животе. Тај сурови, пусти камени пејзаж путописац са брода овако види:

Као да се небо над морем расуло у камење, тако се модри гола и ужасна Албанија, без биља, без живота, издалека. Прави планински пакао. Стене беле као креч, изнад плаве пучине, засуте венцима белих облака. Дивљи врхови арбанашких урвина црвене се и трепте као пешчане пустиње. Туда је дакле сишла наша војска и наш народ?

Туда? – у невјерици се пита писац гледајући суровост планинског пакла и замишљајући како је било пробијати се *шуда* кроз снијег и кишу, зими.

И он доиста замишља како је могло изгледати то повлачење од Краљева – негдашњег Карановца – преко Рашке, Качаника, Призрена, под непрестаним пљуском ледене кише; како се људи измучени глађу препуштају голом нагону за одржањем и отимају око хлеба и како преко горостасног и завијаног Чакора, са воштаницама у рукама пред поворком, носе мошти Првовенчаног у изгнанство – краља, свеца и писца са којим су дизали устанке. Пјеснику се отима узвик, апострофа и космичка лирска слика:

Слатка дивна Србијо, као овај Месец, светао и јасан, прелазила си мртва и сјајна арбанашке урвине.

С примицањем циљу ужас се увећавао, изнурени људи и коњи су падали и заједно, измијешани, испуштали посљедњи дах у блату, остављени од свих. Од Скадра је почела да коси глад; сви путеви су засути несахрањеним лешевима са којих су скидане цокуле:

Сва та обала до Крфа, страшна и ужасна, што сам је гледао погнуте главе, са лађе, наше је гробље.

(...)

На крају свега тога чекала је тек ужасна гробница, каменита и плава, што се сада диже из мора пред нашим бродом.

Када се на видику укажу обале Крфа, путописац баца поглед лијево, гдје је „опаљен, румени Епир и страшна Албанија, гуја, акрепова и Муса Кесеџија, а десно. љубичасто и жуто, Јонско море”. У стаклу догледа трепере све боје, али поглед привлачи „нешто бело... на острву у сутону” с помишљу да су то крстаче и наши мртви.

Због тих наших мртвих писац је на броду, све вријеме пута, дисао „као полумртав”; због сазнања да плови изнад њихових костију:

У ово море, дакле, сахрањено је на хиљаде мртвих, у ово мирно, плаво море, у коме се играју и тумбају делфини. Лађа наша плови по површини дубина на чијем дну, међу полипима, морским јежевима, травуљинама лежаху и крсаху се костури толиких војника, бесмртних ратника, толиких младих регрута, толико деце.

Велико стрво Крф, са читавим шумама маслина – око четири милиона стабала 1925. године – са оградама од живог кактуса, шумама наранџи и лимунова, са високим Пантократором и врхом Десет светаца, одавно је названо „врата Грчке”. Памти га Хомер,

и његов Одисеј; у поезији је колико и у мору. Можемо само замислити колико је тај моменат значао Црњанском: српско гробље у библијској сеоби војске, народа и државе на Хомеровом и Одисејевом острву! Селе се и српска гробља као што се сели и Србија. У поетску визију Милоша Црњанског – да сеоба има, а смрти нема – стало је много српске трагедије и нових гробаља расутих по свијету.

Црњански описује дворац Ахилејон, иронизирајући укус њемачког Кајзера и дивећи се „божанственом видуку на ванредно море”: небо „прелази из бистроплаве боје у сребрну, а море у румену као вино”. Испод двора је била смјештена болница. Писац наводи имена љекара и сестара, Француза.

А онда слиједе српска гробља и појединачни гробови, са именима, мјестима поријекла, чиновима, дивизијама. Путописац се обрадује пејзажу који личи на далматински, старом орању, који као да је дошао из Србије због тих мртвих, стаблима кукуруза, под којима су покојници као у својој њиви. Ређају се имена грчких села и српских ратника:

Пође ли се из Крфа, са источне обале на западну, до Јонског мора, у дужини од 76 километара, све чешћа гробља српске војске, пукова и дивизија, једнако се понављају. Личе сасвим на наша сеоска гробља, мирна и зарасла травом.

Србија је на Крфу купила своје државно имање Говино, за гробље, мада је гробовима притисла цио Крф, и Видо, и Јонско море. Има ли још земаља које су куповале по туђим острвима имање за своје војничко гробље?

Црњански види Крф као башту „што плива са нашим гробљима, по мору”, па одмах додаје реченицу која је од познатијих и цитиранијих:

Да смо, за наше мртве, по свету свећом тражили, изложеније, видније, место за гробље, не бисмо га нашли, толико је тај Крф, јавно место, на путу од Запада ка Азији. Општи врт, у који сваки залази, да се одмори. Све лађе које пређу Средоземно море, свраћају на Крф. Небројени странци свих држава пролазе тим острвом, на путу свом за Египат и Индију, за Русију и Запад. У пристаништу их дочекује острво мртвих, острво Видо, са најстрашнијим гробљем намучене Србије.

То гробље ће постати видно – увјерен је Црњански – „као споменик Слободе, при уласку у луку Њујорка, познато као батерије

Гибралтара”, управо због свога ванредног положаја и изложености „свим народима и бродовима”; гробље „са црним арбанашким планинама у залеђу, пустим као пакао плавим дном мора, гробнице, у којој леже хиљада наших војничких костура” остаје заувјек наша веза са свијетом и свијета са нама; метафизичка тврђава непролазне Србије.

Зашто Црњански не може да се ослободи Албаније; зашто се слика њене обале, планина и урвина, понавља? Због сјећања на патње наше војске и народа, сјећања које је неодвојиво од приче о нашим гробљима, као што се пјена вуче за бродом, неодвојива од њега. Бољег и симболичнијег залеђа наше гробље није могло имати.

Црњански свраћа и у Бриндизи бродом *Солун* Дубровачке пловидбе, па са зида царинарнице исписује свој превод италијанског записа са велике мраморне плоче:

Од децембра 1915. до фебруара 1916.

Бродови Италије са петсто осамдесет крстарења браћаху одступање српске војске, и са двеста два пренсоа спасаваху 115 хиљада од 185 хиљада избеглица који су пружали руке са друге стране обале (!!!).

Може бити да су те наше мученике Италијани понајвише и спасавали, а то најмање знамо и најмање смо им захвални.

У повратку с италијанске обале слика Крфа се мијења, а Црњански не одолијева да је поетизује:

Крф се отуда јавља из мора, дубоког плаветнила, љубичаст као полип. Арбанашка брда ружичаста су и гола и тврда, а над Крфом се зелене маслине и чемпреси и палме.

На крају путописа, у посљедњој слици Крфа у ноћи, ово Хомерово острво је „као врт међу звездама, међу којима пљуска водоскок”:

Море је жуто, па плаво, па зелено, па пепељасто, па румено, па љубичасто.

На самом крају, Бог зна због чега, Црњански пише о омиљеном Казанови, који се на Крфу неславно провео између двије даме. То се с отпором прима као крај и ироничан противудар у овом тешком, поетском и тужном путопису. И мајстори су неотпорни на своје психолошке слабости, па се то скупо плати сумњивом

поентом. Као да се иза последњег Казановиног уздаха о људима – О људи – крије нека недопричана лична прича Милоша Црњанског.

Путопис „Крф, плава гробница” нема ону непосредност и жестину првог доживљаја из трију овдје анализираних чланака из *Времена*; нема ни онај револт ни протест. Прошло је пет година; понешто се и промијенило и на Крфу и у пишевом животу. Писац може да се посвети компоновању цјелине и нијансирању пјесничких слика.

Нема сумње, доживљај Крфа снажно је утицао на *Сербију*. Плава гробница је у наслову путописа; била је и у наднаслову, односно у првом тексту објављеном у *Времену*. То је несумњив знак поштовања Бојића. То је и утврђивање једног новог архетипа на страдању и жртви. Без Црњанског, контекст Плаве гробнице био би неупоредиво сиромашнији. А то није много истицано. Путописни чланци из *Времена*, поема *Сербија*, путопис „Крф – плава гробница” – ко је о томе толико и тако добро писао? А Црњански није било ко, већ Нетко, нити су Крф, Видо и Плава гробница мала и споредна тема, већ судбинска прича овога народа; жижа те приче. Ако смо ту нешто помјерили, довољно је да један живот добије смисао. И посао којем је тај живот посвећен.

* * *

Овим радом настојимо да проширимо и обогатимо контекст Плаве гробнице путописним чланцима и путописима „Крф, плава гробница” Милоша Црњанског. Тај контекст је веома снажно утицао на поему *Сербија* овога пјесника.

Као грађу смо користили чланке Милоша Црњанског објављене у листу *Време* од 29. јула до 29. септембра 1925. године, а нарочито три чланка – „Хаџилук на Крф, до плаве гробнице”, „Видо, острво смрти” и „Гробља Србије на Крфу” – који нијесу касније прештамповани нити укључивани као грађа у обимнији путописни рад, и путопис „Крф, плава гробница”, објављен у *Сабраним делима* 1930. и 1995. године, настао на материјалу осталих осам путописних чланака из *Времена*.

Недвосмислено је јасан изразито афирмативан однос Милоша Црњанског према Милутину Бојићу, његовој пјесми „Плава гробница” и необјављеним интимним писмима, која Црњански чита на броду на путу за Крф, и која исцрпно цитира у свом путопису. Црњански инсистира на имену *плава гробница* за Јонско море крај Крфа и утврђује нови српски архетип утемељен на слици изгнаног народа, патњи, страдању, смрти и вјечности. Крфски контекст је снажно утицао на поему *Сербија* Милоша Црњанскога.

У првом дијелу рада анализирали смо три наведена путописна чланка из листа *Време* уочавајући у њима смјењивање дескриптивног дискурса са епистоларним и казивачким, при чему су друга два усмјерена на туђи говор и исцрпно наведена ради подизања увјерљивости и документарности. Препозната је и овдје пословична склоност Црњанског ка поетској прози и ритмизацији прозе. Прва три чланка су изразито критички усмјерена на однос државе према војничком гробљу.

У другом дијелу рада анализиран је путопис „Крф, плава гробница”. Показује се зашто Црњански инсистира на опису Јадрана, а нарочито на мотиву Ловћена: са плавом гробницом смо повезани крвљу, костима и морем, а Ловћен је наш гробни камен свега што смо били и што ћемо бити.

Контраст Ловћену су арбанашке планине у другом дијелу путописа, које стоје на позадини Плаве гробнице. Преко тих планина прешла је српска војска са избјеглим народом да потражи спас у Грчкој. Оне су неодвојиве од Плаве гробнице као водена пјена од лађе.

Два острва – Видо, острво смрти, и Крф, плава гробница – личе на пловећу хумку (Видо) и на пловећи врт међу звијездама (Крф), истурена свему свијету на видуку као метафизичка тврђава непролазне Србије.

То је још један доказ да се Плава гробница утврдила као архетип укоријењен на старозавјетним (изгнани народ) и новозавјетним (страдање, смрт, васкрсење, вјечност) представама. Тај архетип је, ипак, лансирао Бојић, а потврђује се понављањем у прози и пјесништву (М. Црњански, И. В. Лалић, М. Теших, И. Плаовић).

У Београду, на Лазареву суботу 2020.

Др Јован М. Делић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са јужнословенским
књижевностима
jovandelic.delic@gmail.com